

Het NBW en de pandektistiek

J.H.A. Lokin*

Op de aan mij gestelde vraag welke de invloed is van de pandektistische wetenschap zoals zij in de negentiende eeuw in Duitsland werd beoefend op het huidige Nederlandse burgerlijke wetboek, kan het antwoord kort zijn. Die invloed is groot, zeer groot, zij het ook dat hij niet rechtstreeks is. Overal waar de makers van het nieuwe BW het Duitse BGB in hun overwegingen hebben betrokken, hebben zij als het ware over de schouder van het Duitse wetboek een kijkje genomen in de keuken van de pandektisten, waarin immers de recepten voor de wettelijke paragrafen zijn uitgedacht en bereid. Voordat we daarvan enkele voorbeelden zullen geven, is het wellicht dienstig enkele inleidende woorden aan de pandektistiek te wijden ten behoeve van de niet geheel daarmee vertrouwde lezer.

De pandektistiek is een uitvloeisel van de gedachten die met name F.C. von Savigny (1779-1861) over de beoefening van de rechtsgeleerdheid en de rechtsgeschiedenis heeft ontwikkeld.¹ Von Savigny zag de ontwikkeling van het recht als een organische, die evenwijdig liep met de ontwikkeling van wat hij noemde het volk, wij zouden nu zeggen de maatschappij of de samenleving. 'Das Recht ist und wird mit dem Volke', was zijn leus. Naarmate die ontwikkeling voortschrijdt wordt het recht ingewikkelder en kan tenslotte slechts door afzonderlijk opgeleide vertegenwoordigers van het volk worden gekend en toegepast.

'Es liegt in dem natürlichen Entwicklungsgang der Völker, daß bey fortschreitender Bildung einzelne Thätigkeiten und Kenntnisse sich absondern, und so den eigenthümischen Lebensberuf besonderer Stände bilden. So auch wird das Recht, ursprünglich Gemeingut des gesammten Volkes, durch die sich mehr verzweigenden Verhältnisse des thätigen Lebens dergestalt ins Einzelne ausgebildet, daß es durch die im Volk gleichmäßig verbreitete Kenntniß nicht mehr

* Prof. mr. J.H.A. Lokin is hoogleraar in het Romeinse recht en zijn geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen.

1. Zie over Von Savigny en zijn school ook J.H.A. Lokin en W.J. Zwolve, Hoofdstukken uit de Europese codificatiegeschiedenis, 1991, 215 e.v.; over de pandektistiek als Europees privaatrecht H. Coing, Europäisches Privatrecht II, 19. Jahrhundert, 1989; R. Zimmermann in Juristenzeitung 1992; dezelfde, Zeitschrift für Europäisches Privatrecht I 1993; daartegen T. Giaro, Europa und das Pandektenrecht, in Rechtshistorisches Journal 12, 326-345, alwaar meer literatuur.

beherrscht werden kann. Dann wird sich ein besonderer Stand der Rechtskundigen bilden, welcher, selbst Bestandtheil des Volkes, in diesem Kreise des Denkens die Gesamtheit vertritt.²

De juristen nu kunnen zich slechts van hun taak kwijten wanneer zij in de rechtstechniek, in wat Von Savigny noemt *die juristische Methode*, zijn geschoold. Hoe nu kunnen zij die scholing opdoen? Door de bestudering van het Romeinse recht, dat namelijk kan gelden als *Muster juristischer Methode*. Door bestudering van het Romeinse recht kan de jurist zich de grondbeginselen, *die leitenden Grundsätze*, eigen maken die voor de beoefening van het recht onmisbaar zijn. Want uit die grondbeginselen kan het antwoord op een rechtsvraag met mathematische zekerheid worden afgeleid, zoals de derde zijde van een driehoek kan worden uitgerekend wanneer men de gegevens van de andere twee heeft.

‘In jedem Dreyeck nämlich giebt es gewisse Bestimmungen, aus deren Verbindung zugleich alle übrige mit Nothwendigkeit folgen: durch diese z.B. durch zwey Seiten und den zwischenliegenden Winkel ist das Dreyeck ‘gegeben’. Auf ähnliche Weise hat jeder Theil unsres Rechts solche Stücke, wodurch die übrigen gegeben sind: wir können sie die leitenden Grundsätze nennen.’³

Om nu die *leitende Grundsätze* in het Romeinse recht op te sporen en dienstbaar te maken, moest men de Justiniaanse teksten geheel en al herinterpreteren. Daarbij moest men afzien van de interpretaties die de Middeleeuwse rechtsgeleerden, de aanhangers van de Italiaanse, de Franse en de Hollandse Elegante school, die van de ‘*usus modernus*’ en de natuurrechtsgeleerden hadden gegeven. Uit de kale teksten van het Corpus Juris Civilis moest men een stelsel van grondbeginselen ontwerpen, een *System*, waarin schijnbaar afzonderlijke onderwerpen met elkaar in verband werden gebracht en schijnbaar bij elkaar horende rechtsfiguren werden onderscheiden.

‘Diese heraus zu fühlen, und von ihnen ausgehend den inneren Zusammenhang und die Art der Verwandschaft aller juristischen Begriffe und Sätze zu erkennen, gehört eben zu den schwersten Aufgaben unsrer Wissenschaft, ja es ist eigentlich desjenige, was unsrer Arbeit den wissenschaftlichen Character giebt!’⁴

Deze als wetenschappelijk gekenschetste herinterpretatie heeft Von Savigny beoefend in zijn *System des heutigen römischen Rechts*, dat dus zowel Romeins als eigentijds wilde zijn. Daardoor was er voor de geschiedkundige ontwikkeling van de rechtsbetrekkingen en rechtsinstellingen in zijn *System* geen plaats.

‘Es ist heutiges Römisches Recht. Dadurch wird ausgeschlossen: erstens die Geschichte der Rechtsinstitute als solche; zweytens jede einzelne, dem früheren Recht angehörende, dem Justinianischen fremde, Bestimmung, da nur diese neueste Gestalt des Römischen Rechts mit

2. F.C. von Savigny, *System des heutigen römischen Rechts* I, 1840, 45.
3. F.C. von Savigny, *Vom Beruf unsrer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, 1814, 22.
4. F.C. von Savigny, *Vom Beruf unsrer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, 1814, 28.

unsrem heutigen Rechtszustand in Verbindung getreten ist; drittens jedes Institut, welches zwar dem Justinianischen Recht angehört, aber aus unsrem Rechtszustand verschwunden ist.⁵

De werkwijze van Savigny werd gemeengoed aan alle universiteiten, niet alleen in Duitsland, maar ook daarbuiten. Zij werd beoefend in zogenaamde Pandektencolleges en de beoefenaars werden Pandektisten genoemd. Zij legden dus alle nadruk op hetgeen gemeenschappelijk was aan Romeins en hedendaags recht, en plaatsten dat gemeenschappelijke in wat zij noemden een wetenschappelijk stelsel. Von Savigny zei het aldus:

‘Insbesondere wird aber gar Manches aufzunehmen seyn, was zu den gemeinsamen Grundlehren eines jeden positiven Rechts gehört, also dem Römischen Recht nicht gerade eigenthümlich ist. Für diese Ausnahme spricht nicht blos der bisherige Gebrauch, besonders in den Pandektenvorlesungen der Deutschen Universitäten: nicht blos die besondere Gestalt, die das Römische Recht auch manchem Theil dieser Lehren gegeben, und der Einfluß, den es hierin auf andere Gesetzgebungen ausgeübt hat: sondern vorzüglich die Rücksicht, daß das Römische Recht durch seine Schicksale mehr als jedes andere positive Recht einen allgemeinen Character angenommen hat, welcher sich zu einer befriedigenden Behandlung jener Grundlehren vorzugsweise eignet.⁶

Over deze grondslagen gaf Von Savigny college en de zalen stroomden vol. Sinds kort hebben wij in gedrukte vorm zo’n Pandektencollege tot onze beschikking dat Von Savigny gaf in het jaar 1824/1825. Aan het begin daarvan zet Von Savigny in telegramstijl de bedoeling van deze colleges nog eens uiteen.

‘Die Methoden müssen wir aufstellen, woraus die Regel für jeden vorkommenden Fall entwickelt werden kann. Im römischen Recht müssen wir die Entstehung der vorhandenen Regeln ausfinden, und uns so ihres Principis bemächtigen. Die Arbeit der römischen Juristen ist unvollendet, weil sie es in materieller Hinsicht unvollendet bleiben muste; in ihrem Geiste müssen wir dieselbe fortsetzen. Dies ist die historische Methode, mit Unrecht der Practischen oft entgegengesetzt.⁷

Van de Pandektisten die Von Savigny’s traditie na zijn dood hebben voortgezet zijn G.F. Puchta en Bernhard Windscheid wel de belangrijkste geweest. Het *Lehrbuch des Pandektenrechts* van laatstgenoemde werd geraadpleegd als was dit het burgerlijk wetboek zelve. Hij had zitting in de eerste commissie ter voorbereiding van het BGB en had zo’n overheersende invloed op het eerste ontwerp dat de rechtsgeleerde Otto Bähr het kwalificeerde als *ein kleiner Windscheid*.

‘Der Entwurf ist ein doktrinäres Werk, er steht unter der Herrschaft eines Lehrbuchs, ist ein kleiner Windscheid. Was nicht in Windscheid steht, fehlt auch im Gesetzbuch.⁸

Het is dan ook niet verwonderlijk dat Meijers het leerboek van Windscheid

5. F.C. von Savigny, System I, 1840, 1/2.
6. F.C. von Savigny, System I, 1840, 6.
7. F.C. von Savigny, Pandektenvorlesung 1824/1825, herausgegeben von Horst Hammen, Frankfurt 1993, 3.
8. Otto Bähr, gecit. n. E. Wolff, Grosse Rechtsdenker der deutschen Geistesgeschichte (Tübingen 1963) 613.

onder zijn bereik had tijdens de voorbereidingen aan het nieuwe burgerlijke wetboek.⁹

Waarin dan is de blijvende invloed bespeurbaar van de pandektistiek? Wat heeft zij gedaan wat tevoren in die mate niet gedaan was? Wat is haar grote verdienste? Zij is mijns inziens gelegen in de *stelselmatige veralgemening* van afzonderlijke leerstukken. Die veralgemening van bijzondere rechtsfiguren had al wel eerder plaatsgevonden, eigenlijk al sinds de vroege dagen van de glosse; ook stelselmatige bewerking van de Romeinse teksten was al wel geschied door met name de natuurrechtsgeleerden, maar de combinatie van beide denkwijzen door Von Savigny en de pandektisten leverde nieuwe resultaten op. Dat de leerboeken in het burgerlijk recht van de landen op het Westeuropese continent eruit zien zoals zij eruit zien — de indeling, de volgorde der behandelde onderwerpen, de obligate samenvoeging van verschillende leerstukken — is in belangrijke mate aan de pandektisten te danken en hetzelfde geldt voor de door hen geïnspireerde wetboeken, het BGB, het Zwitserse ZGB, de Italiaanse Codice civile en in mindere mate het nieuwe Nederlandse BW. Om duidelijk te maken hetgeen ik bedoel te zeggen is het dienstig de behandeling van het privaatrecht door de pandektisten rechtstreeks te vergelijken met die van de Pandekten zelf. Als voorbeeld nemen wij het verbintenissenrecht.

Wanneer we de algemene leerstukken beschouwen die in het kader van het verbintenissenrecht worden behandeld dan zien wij dat deze in de teksten van het Corpus Iuris ofwel in het geheel niet als afzonderlijk leerstuk behandeld worden ofwel te pas komen bij één bepaalde overeenkomst of rechtsfiguur. Zo wordt bijvoorbeeld de natuurlijke verbintenis nergens afzonderlijk behandeld, maar slechts geplaatst in het brede kader van het *ius naturale*, dat tegen het specifiek Romeinse *ius civile* wordt afgezet. De alternatieve verbintenis wordt besproken bij de overeenkomst van stipulatie, evenals de hoofdelijkheid en het derdenbeding. De ondeelbaarheid daarentegen komt in zijn moderne vorm slechts voor bij de erfdiensbaarheden, de voorwaarde en de tijdsbepaling wederom bij de stipulatie. De nakoming van de verbintenis en de daarbij horende leerstukken van wanprestatie en overmacht verschillen van overeenkomst tot overeenkomst, hetgeen te maken heeft met de verschillende bewoordingen der afzonderlijke acties. Een algemene leer der overeenkomsten zoals wij die kennen ontbreekt en wat er in de Romeinse teksten over gezegd wordt vindt men in de Digestentitel 2, 14, die handelt over de weinig belangrijke vormloze afspraken, *de pactis*. De leerstukken van dwang en bedrog waren gekoppeld aan de praetorische maatregel van het herstel in de oude toestand, *restitutio in integrum*, terwijl de dwaling in hoofdzaak voorkomt in de teksten over koop en verkoop. Wat wij kortom sinds lang gewend zijn in een soort van algemeen deel te behandelen, bespraken de Romeinen niet stelselmatig, maar in het kader van afzonderlijke acties en edictsbepalingen. De grote commentaren op de Digesten tot en met die van

9. Zie E.M. Meijers, Toelichting op boek 6, 1961, 810 en 813.

Voet en Pothier hielden de volgorde van de Pandekten aan en traden zodoende niet in de ordening die Justinianus in de immense stof had aangebracht. Toch was de betrekkelijke willekeurigheid van de Justiniaanse ordening de juristen reeds lang opgevallen en daarom waren naast de commentaren afzonderlijke monografieën ontstaan die een deelontwerp behandelden. Pothier bijvoorbeeld schreef naast zijn Digestencommentaar zijn beroemde *Traité*'s. Naast de Digestencommentaren waren er natuurlijk wel werken verschenen die de beproefde Justiniaanse volgorde doorbraken en een eigen *ordre naturel* nastreefden. Het bekendste werk in dit verband is dat van Jean Domat dat ontstond in 1689.¹⁰ Het was voorafgegaan door het eigenstandige commentaar van Donellus, waarvan het eerste deel precies honderd jaar tevoren, in 1589, in druk was verschenen.¹¹ Anderen behandelden de stof aan de hand van het iets rationeler ingedeelde Institutensysteem, maar ook dan volgde men aanvankelijk angstvallig de volgorde der Justiniaanse Instituten. Precies honderd jaar na Domat's *opus magnum* verscheen in Duitsland een geheel zelfstandige bewerking van het Romeinse recht in de *Institutionen des heutigen römischen Rechts*. Zij waren geschreven door degene die wel de grondlegger van de Historische School wordt genoemd, Gustav Hugo, en zij inspireerden op hun beurt de nu welhaast vergeten jurist Georg Arnold Heise, die Hugo's boek in 1807 omwerkte tot de *Grundriß eines Systems des gemeinen Civilrechts*. Het boekje '*macht auf wissenschaftliches Verdienst überall keinen Anspruch*', zegt de schrijver in zijn voorwoord, maar diende slechts als hulpmiddel bij de colleges. Het beperkte zich tot het *Römisch-Justinianische Privatrecht, so wie es bey uns als gemeines Recht gilt*. Dus weinig over de niet gerecipieerde stipulatio en niets over de slavernij. Wèl is het relevante canonieke recht in de *Grundriß* verwerkt. De *Grundriß* is niet veel meer dan een beredeneerde inhoudsopgave, die natuurlijk begint met *Allgemeine Lehren*. Von Savigny heeft dadelijk belangstelling gehad voor het schema van Heise en schreef al in 1811 aan de Nederlandse hoogleraar H.W. Tydeman dat de volgorde van de Digesten verlaten en die van Heise gevolgd moest worden.¹² Ook uit het voorwoord van een volgende druk van Heise's werk in 1819 blijkt van die belangstelling. Von Savigny heeft Heise met raad en daad bijgestaan om diens schets van een systeem te perfectioneren en het is dan ook niet verwonderlijk dat Von Savigny Heise's *Grundriß* in zijn Pandektenvorlesung van 1824/1825 als enige systematisch werk aan zijn studenten aanbeveelt.

10. Jean Domat, *Les loix civiles dans leur ordre naturel*, 1689.

11. Hug. Donelli *commentarii iuris civilis*, 1589 e.v.

12. Savigny an Tydeman, Berlin, Vom 13. April 1811: ... solus ordo digestorum relinquendus mihi visus est, cujus loco eum ordinem sequor quem delineavit Arnoldus Heise, Iurisconsultus Heidelbergensis acutissimus. Gecit. uit C.J.H. Jansen, *Der Briefwechsel zwischen H.W. Tydeman (1778-1861) und F.C. von Savigny (1779-1861) in: Die rechtswissenschaftlichen Beziehungen zwischen den Niederlanden und Deutschland in historischer Sicht*, 1991, 80 noot 29.

‘Die noch ausserdem zu benutzenden Bücher sind: Heise, Uebersicht und Anordnung, zugleich mit den Quellen der einzelnen Materien.’¹³

Apodictisch verklaart hij vervolgens:

‘Neben diesen Vorlesungen ist der Inhalt des Corpus iuris das wichtigste. Ein zweckmäßiges Commentar existirt nicht.’¹⁴

Het is deze systematische behandeling van het vermogensrecht door Von Savigny en zijn navolgers¹⁵ die zijn sporen heeft nagelaten in de rechtsontwikkeling van heel Europa. Recentelijk heeft Tomasz Giaro, overigens geen voorstander van een pandektistische renaissance, die invloed als volgt onder woorden gebracht:

‘Die aus der Historischen Rechtsschule erwachsene Pandektistik war die erfolgreichste juristische Doktrin Europas. Als Geschichte und Dogmatik in einem hat sie dort, wo Gesetzbücher vorhanden waren, ihre exegetische Behandlung durch eine systematisch-historische angereichert, anderswo die systemgerechte Erfassung des einheimischen Rechts angeregt. ‘Pandektisieren’ ließ sich alles: in Deutschland das antike Recht, auf dem Balkan, in Ungarn und Rußland das feudale Gewohnheitsrecht, in Preußen, Österreich und Frankreich die vernunftrechtlichen Kodifikationen. Weil die Pandektistik mit keinem politischen, sondern nur mit einem wissenschaftlichen Anspruch auftrat, war sie als Modernisierungsvehikel willkommen und konnte auch auf solche Territorien vordringen, die sich früher gegen die Rezeption römischen Rechts gestäubt hatten.’¹⁶

Wegens de beschikbare ruimte zullen wij ons beperken tot twee ‘verworvenheden’ van ons nieuwe BW, waaraan de invloed der pandektistiek zichtbaar kan worden gemaakt: de indeling van het wetboek en de figuur van de rechtshandeling.

DE INDELING VAN ONS BW EN HET ALGEMENE DEEL VAN HET VERMOGENS-RECHT

Toen Von Savigny in zijn strijdschrift van 1814 de ondeugdelijkheid van de Franse Code civil aan de kaak stelde, noemde hij als ‘Hauptfehler’ het ontbreken van een algemene leer van het vermogensrecht.

‘Ein Hauptfehler, der überall fühlbar wird, ist dieser. Die Theorie des Vermögensrechtes ist im Ganzen die Römische. Bekanntlich beruht aber das Römische Vermögensrecht auf zwey Grundbegriffen, der dinglichen Recht nämlich und der Obligationen, und jeder weiß, wie viel die

13. Daarnaast noemt hij nog de *Principia juris* van J.O. Westenberg, die echter aan de volgorde van de Instituten vasthoudt, F.C. von Savigny, *Pandektenvorlesung 1824/1825*, her- uitgegeven van Horst Hammen, Frankfurt 1993, 5.

14. Hij vervolgt: Die noten des Dionysius Gothofredus sind brauchbar als Citate der parallelstellen. Ausserdem ist ein juristisches Lexikon sehr wichtig und das beste ist Brissonius, de verborum significatione Halle. Ueber die innere Rechtsgeschichte. Antiquitates Heineccii durch Humboldt. Commentaria jurisprudentiae ante-justinianeae in Schulting.

15. Interessant is het System des Pandektenrechts van A.F. Thibaut, die in zijn eerste druk in 1803 nog trouw het Institutensysteem volgde, maar na 1807 het systeem van Heise overnam.

16. T. Giaro in *Rechthistorisches Journal* 12, 1993, 328.

Römer mit der Schärfe und Bestimmtheit dieser Begriffe ausrichten. Diese Grundbegriffe nun sind hier nicht etwa bloß nirgends definiert, was ich gar nicht tadeln wollte, sondern sie kennen sie gar nicht in dieser Allgemeinheit, und diese Unkunde verbreitet über das ganze Werk mehr Dämmerung, als man glauben sollte.¹⁷

De taak van de rechtswetenschap bestaat er volgens Von Savigny in de *algemene* gelding — steeds weer bespeurt men de nadruk die op de veralgemening wordt gelegd — der verschillende leerstukken aan het licht te brengen. Heeft men geen wetenschappelijke vorming gehad, dan brengt men van een codificatie niets terecht. Dat kan men aan de Code civil duidelijk aflezen:

‘So ist es denn gekommen, daß z.B. die Discussion über die Anfechtung des Kaufs wenigstens viermal so stark ist, als die über die zwey ersten Kapitel der Verträge. Und doch wird mir jeder Sachkundige zugeben, daß für den Werth und die Brauchbarkeit des Gesetzbuchs überhaupt jene isolirte Fragen gegen diese allgemeinen Lehren ganz unbedeutend sind.’¹⁸

Het is na het bovenstaande dan ook niet verwonderlijk dat Savigny, evenals Heise, zijn colleges begon met *Allgemeine Lehren*. Wat staat daar nu in?

‘Das was für den inneren Zusammenhang das wichtigste ist, was uns mit dem wissenschaftl. Zusammenhang des römischen Rechts bekannt macht.’¹⁹

In 1824/1825 bestaan de algemene leerstukken uit zeven hoofdstukken, waarin ook het procesrecht zijn plaats heeft. De kern van de algemene leer vormt de onderscheiding in personen, zaken en handelingen. In de laatste categorie wordt de rechtshandeling besproken. Deze driedeling wordt dan vervolgens in de bijzondere delen van het vermogensrecht vertaald in wat Puchta²⁰ in zijn Pandekten noemt *Die Rechte an Personen* (personen- en familierecht, behandeld na het zaken- en verbintenissenrecht), *Die Rechte an Sachen* (zakelijke rechten) en *Die Rechte an Handlungen* (verbintenissen). In zijn *System* van 1840-1848 heeft Von Savigny dit alles onder één gemeenschappelijke noemer gebracht, rechtsbetrekkingen, *Rechtsverhältnisse*. Daaronder vallen dan het zakenrecht (betrekking tussen persoon en zaak), het verbintenissenrecht (betrekking tussen persoon en ‘vreemde’ persoon), het familierecht (betrekking tussen personen van één familie) en het erfrecht (betrekking tussen overledene en erfgenamen).²¹

17. F.C. von Savigny, *System I*, 1840, 109.

18. F.C. von Savigny, *System I*, 1840, 105-106.

19. In dit opzicht achtte hij een beperking van de opzet van Heise gewenst: Der Allg. Theil nach Heise ist daher zu beschränken. F.C. von Savigny, *Pandektenvorlesung 1824/1825*, 1993, 6.

20. G.F. Puchta was de opvolger van Von Savigny op de Berlijnse leerstoel. Hij geldt als de meest ‘orthodoxe’ pandektist. Deze indeling staat in *Pandekten*, 1856, IX, XI, XIII.

21. Er dient te worden opgemerkt dat Von Savigny zijn *System* nooit heeft voltooid. In het eerste deel heeft hij een voorlopig overzicht gegeven van het gehele werk, waaruit blijkt dat hij zeven boeken in zijn gedachten had, die als opschrift hadden: 1. *Rechtsquellen*, 2. *Rechtsverhältnisse*, 3. *Anwendung der Rechtsregeln auf die Rechtsverhältnisse*, 4.

Het is hier niet de plaats de verschillende pandektisten en hun algemeen deel met elkaar te vergelijken. Voldoende is te constateren dat de onder hun invloed staande commissie ter voorbereiding van het BGB van de noodzaak van zo'n algemeen deel in het wetboek overtuigd was geraakt. De kern daarvan bestaat uit de drie eerste Abschnitte, handelende over *Personen*, *Sachen* en *Rechtsgeschäfte*.

Op de verworvenheden van de pandektistiek en het BGB bouwde Meijers voort. De Franse Code civil had zich immers 'zeer weinig moeite gegeven om de stof van het burgerlijk wetboek systematisch in te delen'.²² Maar hoewel, aldus Meijers, 'de indeling die wij aan de Duitse Pandecten-wetenschap danken meer systematisch is', heeft toch ook zij haar gebreken. Een van die gebreken betreft nu juist de plaats van het algemeen deel. Door het vooraan te plaatsen wordt immers de suggestie gewekt dat de daarin vervatte voorschriften op alle bijzondere boeken onverkort van toepassing zijn. Neem bijvoorbeeld de rechtsregels met betrekking tot de rechtshandeling in het algemeen.

'Deze regels zijn steeds opgesteld met de vermogensrechtelijke rechtshandelingen voor ogen. Het is gevaarlijk deze regels ook op het familierecht van toepassing te verklaren. Wanneer men algemene regels omtrent de volmacht geeft, moet men die ook bij een huwelijk bij volmacht toepassen. Zal men echter ook de regel der bekrachtiging van hetgeen door de gevolmachtigde met overschrijding van zijn volmacht verricht is, toepassen, wanneer deze q.q. met een ander gehuwd is dan de lastgever hem heeft aangewezen? Of een huwelijk geldig tot stand doen komen, wanneer de gevolmachtigde en degene met wie deze q.q. huwt, onbekend waren met de dood van de lastgever? Of om een ander voorbeeld te geven: wat bij vermogensrechtelijke handelingen omtrent wilsgebreken geldt, mag men dit zonder meer op familierechtelijke handelingen toepassen?'²³

Om een rigoureuze toepassing te vermijden verkoos Meijers de plaatsing aan het slot van sommige titels van het vermogensrecht van een artikel dat overeenkomstige toepassing toestaat voorzover de aard van de verhouding zich daar niet tegen verzet of de wet niet uitdrukkelijk anders bepaalt. Ik acht dit bezwaar van Meijers niet erg groot en vind het meermalen opnemen van zo'n 'verlofartikel' een overbodige taak van de wetgever, zeker nu het algemeen deel nà het personen- en familierecht en vóór het zaken- en overeenkomstenrecht is geplaatst.

Een tweede gebrek betrof de grondslag van het algemene gedeelte. Dat berust immers op de gedachte, aldus Meijers, dat iedere rechtsregel een

Sachenrecht, 5. Obligationenrecht, 6. Familienrecht, 7. Erbrecht. Savigny heeft 8 Bände volgeschreven, maar is niet verder gekomen dan boek 3. Het tweede boek, Rechtsverhältnisse, neemt maar liefst het einde van deel 1 tot en met deel 7 in beslag. Later heeft hij het onvoltooide System nog aangevuld met twee delen Obligationenrecht (1851 en 1852). Vgl. H. Kiefner, Das Rechtsverhältnis. Zu Savigny's System des heutigen römischen Rechts: Die Entstehungsgeschichte der par. 52 über das 'Wesen der Rechtsverhältnisse', N. Horn (Hrsg.), Europäisches Rechtsdenken in Geschichte und Gegenwart, I, München 1982, blz. 149 e.v.

22. Toel. Meijers, 1954, Alg. Inl. 16.

23. Toel. Meijers, 1954, Alg. Inl. 16.

verhouding schept tussen een persoon en een zaak.²⁴ Dientengevolge verenigde men daarin de algemene regels die de personen, de zaken en het ontstaan en tenietgaan der rechtsbetrekkingen betreffen.

‘Hierbij wordt echter de logische fout gemaakt, dat de regels die in dit algemeen gedeelte omtrent personen en zaken worden gegeven niet de personen en zaken los van het recht behandelen, maar dat deze regels — evenals alle andere rechtsvoorschriften — rechtsbetrekkingen tussen personen onderling of tussen personen en zaken regelen. Zij kunnen dientengevolge veel beter deels in het boek dat over de rechtsbetrekkingen handelt, het oude personen- of familierecht, deels in het zakenrecht hun plaats vinden.’²⁵

Wij herkennen in het bezwaar van Meijers de indeling van Savigny, die de *Rechtsverhältnisse* tot grondslag van zijn *System* nam.²⁶

Zo kwam Meijers dan tot boek 3, waarin hij de vermogensrechten in het algemeen behandelde. Ook op deze indeling valt wel wat af te dingen, maar daar gaat het ons hier niet om. Het gaat er om te kunnen vaststellen dat de indeling van ons NBW de vrucht is van een dialoog die Meijers voornamelijk met de pandektistiek en haar wettelijk voortbrengsel, het BGB, heeft gevoerd.

DE RECHTSHANDELING

Zoals wij hiervoor al meermalen hebben vermeld, bouwde Von Savigny zijn *System* op het fundament van de *Rechtsverhältnisse*. Wat nu was dat precies? Wat was in de woorden van Savigny zelf, het ‘wezen’ van zo’n rechtsbetrekking? Het is gelegen in de heerschappij van de individuele wil, of in de woorden van Savigny zelf²⁷

‘Das Wesen des Rechtsverhältnisses wurde bestimmt als ein Gebiet unabhängiger Herrschaft des individuellen Willens.’

Met dit antwoord zijn we gestoten op de grondpijler waarop de pandektisten hun stelsel bouwden, de individuele wil. Daarmee overstijgen zij de enge grenzen van het vermogensrecht en vertegenwoordigen zij bewust of onbewust het gedachtegoed van het negentiende-eeuwse liberalisme, dat zich ook op het gebied van de staatkunde, de economie en de filosofie deed gelden.²⁸ En hoe gedateerd en roestig dat fundament in onze ogen ook moge zijn, toch moeten wij constateren dat hun algemene, tot de individuele wil teruggevoerde leer van het vermogensrecht in de huidige leerboeken en in het

24. Typierend is in dit opzicht het ABGB, dat het verbintenissenrecht behandelt onder het opschrift: Von den persönlichen Sachenrechten.

25. Toel. Meijers, 1954, Alg. Inl., 16.

26. Overigens was ook Von Savigny zich bewust van de mogelijkheid van andere indelingen en besprak hij deze in een afzonderlijk hoofdstuk *Abweichende Meynungen über die Klassifikation*. F.C. von Savigny, *System I*, 1840, 393 e.v.

27. F.C. von Savigny, *System I*, 1840, 334.

28. Zie in dit verband ook A. Bürge, *Das französische Privatrecht im 19. Jahrhundert: Zwischen Tradition und Pandektenwissenschaft und Etatismus*. *Jus commune* 52, Frankfurt a.M. 1991.

huidige wetboek naspeurbaar is. Want de wil lag weer ten grondslag aan de wilsverklaring ofwel de rechtshandeling en zij maakt sinds 1992 de kern van ons wettelijk vermogensrecht uit, nadat zij zich al ongeveer een eeuw een vaste plaats in de leerboeken had verworven.

Nu is de wilsverklaring geenszins een uitvinding van de pandektisten. Wanneer men bijvoorbeeld het Pruisische Landrecht van 1794 opslaat, ziet men een gehele titel (titel 4 van boek I) gewijd aan de wilsverklaring. De titel bestaat uit maar liefst 169 paragrafen. De wilsverklaring wordt daar in § 1 als volgt omschreven:

‘Die Willenserklärung ist eine Aeußerung dessen, was nach der Absicht des Erklärenden geschehen, oder nicht geschehen soll.’

De omschrijving verschilt in een wezenlijk onderdeel van die van de rechtshandeling van art. 3:33 BW. Daarin wordt niet zozeer gezegd wat een rechtshandeling *is*, maar wat zij vereist. Art. 33:

‘Een rechtshandeling vereist een op rechtsgevolg gerichte wil die zich door een verklaring heeft geopenbaard.’

Ook hier is dus sprake van een wilsverklaring en persoonlijk heb ik aan dit woord altijd de voorkeur gegeven boven de abstracte uitdrukking rechtshandeling.²⁹ Aan het woord wilsverklaring ziet men veel duidelijker wat er gebeurt. Het verschil in de twee omschrijvingen is gelegen in de gerichtheid van de wil. In het Pruisische landrecht hoeft de bedoeling van de verklarende nergens op gericht te zijn; hij verklaart slechts wat naar zijn wil gebeuren of niet gebeuren moet. Dat is nogal algemeen gezegd. De moderne omschrijving stuurt als het ware de richting van de wil. Is de wil niet gericht op een *rechtsgevolg*, dan is er van een juridisch geldige rechtshandeling geen sprake. De overgang nu van de algemene Pruisische definitie naar de moderne van ons BW is bewerkstelligd door de pandektisten.³⁰ Ze hebben dat gedaan door de werking van privaatrechtelijke rechtsregels afhankelijk te stellen van de individuele wil van de handelende persoon. Door met andere woorden de individuele wil voor te stellen als de drijfveer van de werking van de kern van het vermogensrecht. Von Savigny gaf zoals zo dikwijls de toon aan. In zijn *System*, waarin, zoals wij hebben gezien, de rechtsbetrekking centraal staat, komt hij in het derde hoofdstuk van boek 2 te spreken over het ontstaan en het tenietgaan van rechtsbetrekkingen: *von der Entstehung und dem Untergang der Rechtsverhältnisse*. Als algemene grond voor zowel het een als het ander

29. Vgl. ook H. Dernburg, *Pandekten I*, 1902, 211 noot 6: ‘Aber das Wort ‘Rechtsgeschäft’ ist farblos und unpräzis.’ Het Oostenrijkse ABGB kent niet de wilsverklaring, maar wel het Rechtsgeschäft als grondslag van de persönliche Sachenrechte ofwel de verbintenissen. Vgl. § 859 ABGB.

30. Vgl. H. Coing, *Europäisches Privatrecht II*, 1989, 275: Die Uebernahme der Lehre von der Willenserklärung durch die deutsche Pandektistik hat erhebliche Änderungen in der Systematik des Zivilrechts ... herbeigeführt.

noemt hij het rechtsfeit, *die juristische Thatsache*. Vervolgens onderscheidt hij verschillende soorten rechtsfeiten, waarvan de kern wordt gevormd door de wilsverklaring.³¹ Van de wilsverklaring of rechtshandeling geeft hij dan een moderne definitie:

‘Unter Willenserklärungen oder Rechtsgeschäften sind diejenigen juristischen Thatsachen zu verstehen, die nicht nur freye Handlungen sind, sondern in welchen zugleich der Wille des Handelnden auf die Entstehung oder Auflösung eines Rechtsverhältnisses unmittelbar gerichtet ist.’³²

De definitie stelde Von Savigny en zijn navolgers wel voor een moeilijkheid die de Pruisen niet hadden en ook wij niet meer hebben. Zij moesten haar immers in verbinding brengen met de Romeinse bronnen en de Romeinen hebben niet in algemene zin over de rechtshandeling gesproken. Dernburg, die naar mijn smaak een onovertroffen leerboek over het pandektenrecht heeft geschreven, laat naar aanleiding van dit probleem op fraaie wijze zien wat ik voor de gehele pandektistiek kenmerkend vind: de stelselmatige veralgemening. Hij erkent dat ‘*der Begriff des Rechtsgeschäftes ein Erzeugnis ist der modernen Systematik*’. De Romeinen hebben de rechtshandeling als *terminus technicus* niet gekend, maar, aldus Dernburg, ‘*das Bedürfnis der Generalisierung trat aber auch in Rom hervor*.’ Ten bewijze van deze historisch aanvechtbare stelling knoopt hij vast aan het woord *negotium*, aan de uitdrukking *quod gestum erit* in het praetorisch edict en aan de *actus legitimi* in D. 50, 17, 77.³³

In navolging van Savigny stelde iedere pandektist zijn definitie op en werkte deze verder uit in een stelsel. Windscheid verzuchtte:

‘Der Begriff des Rechtsgeschäfts ist in der neueren Zeit ein Lieblingsthema der wissenschaftlichen Verhandlung geworden; die Literatur wächst immer mehr. ... Man wird aber bei dem Streit über den Begriff des Rechtsgeschäfts nicht vergessen dürfen, daß dieser Begriff ein rechtswissenschaftlicher Begriff ist, d.h. ein Begriff den die Rechtswissenschaft zu ihren Zwecken aufstellt, und daß daher Jeder, welcher an der rechtswissenschaftlichen Arbeit Theil nimmt, befugt ist, diesen Begriff zu gestalten, wie er es für zweckmäßig hält, vorausgesetzt daß er in der Bezeichnung der zusammengefaßten Denkelemente mit dem Ausdruck Rechtsgeschäft nicht sprachwidrig wird.’³⁴

Aan de hand van deze verschillende omschrijvingen werd stelling genomen

31. F.C. von Savigny, System III, 1840, 8.

32. F.C. von Savigny, System III, 1840, 98/99. De Oostenrijkse pandektist Joseph Unger achtte de gelijkstelling van wilsverklaring met rechtshandeling onjuist, hoewel hij in wezen dezelfde omschrijving van de rechtshandeling gaf als Von Savigny: *Rechtsgeschäfte (negotia, negotia juris) sind Handlungen (Willenserklärungen), welche die Entstehung Modificirung oder Erlöschung von Rechtsverhältnissen unmittelbar bezwecken und wesentlich bedingen*. Unger stelde de wilsverklaring gelijk aan iedere handeling, niet aan iedere rechtshandeling. J. Unger, System des österreichischen allgemeinen Privatrechts 2, 1876, 40 en noot 1.

33. H. Dernburg, Pandekten I 1902, 210 noot 4.

34. B. Windscheid, Lehrbuch des Pandektenrechts, I, 1900, 266, noot 1.

in een dogmatische meningenstrijd, die nog niets aan actualiteit heeft ingeboet. De toegemeten ruimte laat slechts het vermelden van enkele van de destijds uitvoerig besproken vragen toe.

Zo werd allereerst de principiële vraag aan de orde gesteld of men de rechtshandeling wel als een algemeen begrip mag bespreken. Bestaat zij wel als bruikbaar rechtsbegrip, of is zij *'wissenschaftlich wertlos'*, zoals Schloßmann stelde in zijn geruchtmakende boek over de overeenkomst.³⁵ Volgens hem kon de rechtshandeling zich oplossen in verschillende soorten handelingen, waaraan geen algemene gevolgtrekkingen mogen worden verbonden. Precies dezelfde vraag behandelt Meijers in zijn Toelichting bij Titel 2 van Boek 3.³⁶ Hij constateert dat een algemene regeling in het OBW ontbreekt en vraagt zich af of dit juist is of dat er wèl behoefte is aan zo'n regeling, omdat er wel degelijk gemeenschappelijke kenmerken zijn, die een antwoord geven op vragen die tot dan toe onzeker zijn gebleven. Meijers somt die gemeenschappelijke kenmerken op en concludeert op grond daarvan tot de wenselijkheid van een algemene regeling. Op dezelfde wijze verdedigt Dernburg de rechtshandeling tegen de bedenkingen van Schloßmann. Er bestaat ondanks alle verscheidenheid *'eine tiefgehende Gemeinsamkeit'*, die vooral tot uiting komt bij de handelingsbekwaamheid, de vernietigbaarheid wegens wat wij zouden noemen wilsgebreken en wilsontbreken, bij de voorwaarde en de tijdsbepaling, enz. Want, zo formuleert Dernburg het pandektistische credo: *'Das Rechtsgeschäft ist allgemein das Instrument der privatrechtlichen Selbstbestimmung.'* Met deze constatering heeft Dernburg stelling genomen in een ander uitvoerig behandeld twistpunt, dat aan actualiteit nog niets verloren heeft: waardoor nu treedt het rechtsgevolg in, door de wil van de verklarende of door het objectieve recht dat aan bepaalde gedragingen rechtsgevolgen vastknoopt? Welke moderne jurist herkent niet Van Dunné's betoog over de normatieve uitleg van rechtshandelingen in de stelling van Lotmar:³⁷

'Weil die Willensäußerung Rechtsfolgen hat durch das Recht, ist das Wollen der Rechtsfolgen durch den Handelnden gleichgültig.'

Lotmar heeft bijval en bestrijding gekregen en daardoor een discussie ontketend die steeds op het hoogste niveau is gevoerd en die naar mijn mening menig modern dogmaticus tot leerschool kan dienen.³⁸

De volgende vraag die zich opdringt bij degenen die aan de wil van de verklarende invloed toekennen is die naar wat ik maar korthedshalve aanduid als de betrekking tussen de wil, de verklaring en het vertrouwen. Is het de wil

35. S. Schloßmann, *Der Vertrag*, 1876, 129 e.v.

36. Toel. I, 1954, 180.

37. Ph. Lotmar, *Ueber Causa im römischen Recht*, 1875, 15 e.v.

38. Zie o.a.: H. Dernburg, o.c. 212 nt 10; A. Thon, *Rechtsnorm, und subjectives Recht, Untersuchungen zur allgemeinen Rechtslehre*, 1878, 371 e.v.; J. Kohler in *Jherings Jahrbücher* 18, 134 e.v.; daartegen E. Zitelmann, *Irrtum und Rechtsgeschäft*, 1879, 237; A. Pernice, in *Grünhuts Zeitschrift* 7, 474 e.v. enz. enz.

van de verklarende, is het de verklaring van de eventueel niet willende, of is het het vertrouwen van de tegenpartij op de (schijn)wil van de verklarende, die de doorslag geeft? Deze ook in Nederland³⁹ gevoerde meningenstrijd is in deze eeuw nog zo levendig dat Meijers er een passage in zijn Toelichting aan wijdt. Daarin geeft hij noodgedwongen de discussie wel erg simplistisch weer:

‘Met het stellen van deze dubbele eis van wil en verklaring, is geenszins in de vroegere strijd tussen wilstheorie en verklaringstheorie voor de eerste partij gekozen. Het dilemma was vroeger onjuist geformuleerd. De strijd ging immers niet tussen wil of verklaring (d.i. het door een verklaring opgewekte vertrouwen), maar tussen: alleen de geopenbaarde wil als grondslag van het rechtsgevolg, of een dubbele grondslag, zowel de geopenbaarde wil als daarnaast het opgewekte vertrouwen. In aansluiting met de in de Nederlandse rechtspraak reeds lang tot uitdrukking gekomen opvatting is het laatste stelsel aanvaard.’⁴⁰

Onmiddellijk met de voorgaande vragen staat een andere belangrijke kwestie in verband. Als dan de geopenbaarde en in vertrouwen geaccepteerde wil van de verklarende van invloed is, moet hij dan op alle rechtsgevolgen gericht zijn? Of, iets anders gesteld, indien vast staat dat ten gevolge van een handeling een rechtsgevolg intreedt, ook al is de wil daarop niet gericht, is er dan nog sprake van een rechtshandeling? Weer anders gesteld: waar ligt de grens tussen feitelijke handeling waaraan rechtsgevolgen zijn verbonden en de rechtshandeling? Is een juridisch beschermde uitvinding een rechtshandeling?⁴¹ Is de vermelding van de aankomst van een partij koopwaar een rechtshandeling?⁴² En een uiterst moderne vraag in verband met de invoering van de Algemene Wet Bestuursrecht: is een beschikking door de overheid een rechtshandeling?⁴³

De ogenschijnlijk zo pietepouterige vraag krijgt plotseling grote dimensies wanneer het leerstuk van de bezitsverschaffing wordt behandeld. Is de bezitsverschaffing of de bezitsverkrijging een rechtshandeling omdat de verschaffer/verkrijger de rechtsgevolgen die aan het bezit verbonden zijn heeft beoogd? En daarmee samenhangend, gaat de eigendom van een roerende zaak slechts over wanneer de wil der partijen of in ieder geval die van de *tradens* op dit rechtsgevolg (overgang van eigendom) is gericht? In de moderne literatuur is men geneigd deze vragen zonder meer bevestigend te beantwoorden en dat brengt mijns inziens veel problemen met zich mee die door de pandektisten zijn besproken en onderkend. Men kan dan ook naar mijn mening nog steeds met vrucht kennis nemen van de vorige-eeuwse discussie die met name door Brinz en Windscheid over deze kwestie is

39. In plaats van andere literatuur zie H. Coing, *Europäisches Privatrecht II*, 1989, 275 e.v.; voor ons land Asser-Hartkamp, *Verbintenissenrecht II*, 1985, 81 e.v.

40. Toel. op art. 3.2.2, p. 182.

41. Over deze vraag J. Kohler, in *Grünhuts Zeitschrift* nr 13, 287 e.v.

42. Hierover E. Zitelmann, *Rechtsgeschäfte I*, 33 e.v.

43. Neen, zegt Dernburg, o.c. 211, ja zegt A. von Brinz, *Lehrbuch der Pandekten*, 4, 1892, 14 en aangehaalde literatuur in noot 19. Brinz heeft als eerste voor de rechtspersoon de uitdrukking *Zweckvermögen*, doelvermogen, gebruikt.

gevoerd. Als uitgangspunt beschouwde Windscheid het bezit als:

‘eine Thatsache und nichts als eine Thatsache. Allerdings sind an diese Thatsache rechtliche Folgen angeknüpft: aber dadurch wird sie nicht zum Rechte. Mann müßte sonst auch den Vertrag und das Testament ein Recht nennen.’

Zo kent ook de pure bezitsverschaffing rechtsgevolgen — te denken valt aan de bezitsbeschermende bepalingen — die in het algemeen wel beoogd zullen zijn, maar omdat zij ook intreden wanneer zij niet zijn beoogd, dus onafhankelijk van de daarop gerichte wil, is het niet juist van een rechtshandeling te spreken. Dan zouden ook de beoogde verwekking van een kind en de zelfmoord rechtshandelingen zijn. Niet anders is het als in een causaal stelsel door bezitsverschaffing de eigendom overgaat. Indien een dief de gestolen zaak aan een heler verkoopt en levert, beogen beiden niet meer dan het blote bezit te verschaffen. Toch wordt de heler eigenaar indien de dief op het ogenblik van de bezitsverschaffing, ook zonder dat hij het wist — bijvoorbeeld door erfopvolging — eigenaar was. De eigendom gaat met andere woorden over, ook al is de wil niet op de eigendomsoverdracht gericht.⁴⁴ Het vergt een afzonderlijk artikel dit alles uit te werken, maar het moge duidelijk zijn dat de in alle scherpte gevoerde pandektistische discussie een verhelderende bijdrage kan leveren aan huidige debatten over de bezitsoverdracht van art. 3:114 en de zakelijke overeenkomst.⁴⁵

In het voorgaande hebben we slechts enkele vragen aangestipt in verband met de indeling van het wetboek en met de door de pandektisten geïntroduceerde figuur van de rechtshandeling. Is daarmee de invloed van de pandektistiek uitputtend behandeld? Geenszins. Het is veeleer een begin van een behandeling. Want wanneer men de pandektistische en de moderne gedachtenwisseling volgt over de terugwerkende kracht van de voorwaarde (art. 3:38), over de uitloving (art. 6:220) die haar pendant heeft in de *pollicitatio*, over het verbod van herverpanding (art. 3:242) en de pandektistische regeling van het *subpignus*⁴⁶, over de conversie en de convalescentie (art. 3:42 en 3:58), over de *culpa in contrahendo* van R. von Jhering en de leer der risicoaansprakelijkheid, over de door Windscheid verdedigde verplichting van de verkoper het eigendomsrecht over te dragen, over ... ja over bijna elke

44. In een abstract stelsel, waarin de causa niet objectief geldig hoeft te zijn en in de plaats daarvan een ‘Einigung’ wordt vereist, ligt dit anders. Zie daarover J.H.A. Lokin, *Traditio*; de verschaffing van het bezit in: Flores legum H.J. Scheltema oblato, 1971, 121-132 en onlangs W.J. Zwalve, Hoofdstukken uit de Geschiedenis van het Privaatrecht, Inleiding en Zakenrecht, 1993, passim, m.n. 149 e.v., 157 e.v.

45. Zie bijvoorbeeld Asser-Mijnssen-de Haan, 1992 nr 259 e.v. en de bespreking van S.C.J.J. Kortmann in R.M. Themis 1993, 99. Zie ook J.H.A. Lokin, *Bezitsverschaffing en bezits-overdracht*, in C.J.H.B. (Brunner-bundel), 1994, 245-257.

46. Zie daarover W.J. Zwalve, Enige opmerkingen over art. 3:242 BW (Een kleine ‘pandektistische’ exercitie over de samenhang tussen de constructie der herverpanding en die van de verpanding van door een pandrecht verzekerde vorderingen), in C.J.H.B. (Brunner-bundel), 1994, 441-450.

dogmatische kwestie, dan kan men bespeuren dat de pandektisten de dogmatische gedachtenvorming steeds hebben beïnvloed en dikwijls hebben bepaald. Van de ene kant is hun invloed niet onmiddellijk in die zin dat Meijers of de andere codificatoren rechtstreeks met de pandektisten in debat gaan. Meestal staat tussen hen de regeling van het BGB of staan de talloze Nederlandse schrijvers die wel rechtstreeks door de pandektisten zijn beïnvloed. Van de andere kant is hun invloed een blijvende en geenszins geëindigd nu het nieuwe wetboek zijn gelding heeft gekregen. Want de rechtsvragen die aan de nieuwe wettelijke formuleringen ten grondslag liggen zijn niet de wereld uit sinds het wetboek een feit is, ja soms zijn er door die gewijzigde formuleringen zelfs nieuwe bij gekomen. En aan de ontleding en de oplossing van die oude en nieuwe vragen zullen de pandektisten door de hoge kwaliteit van hun dogmatische beschouwingen nog lang een bijdrage kunnen leveren.